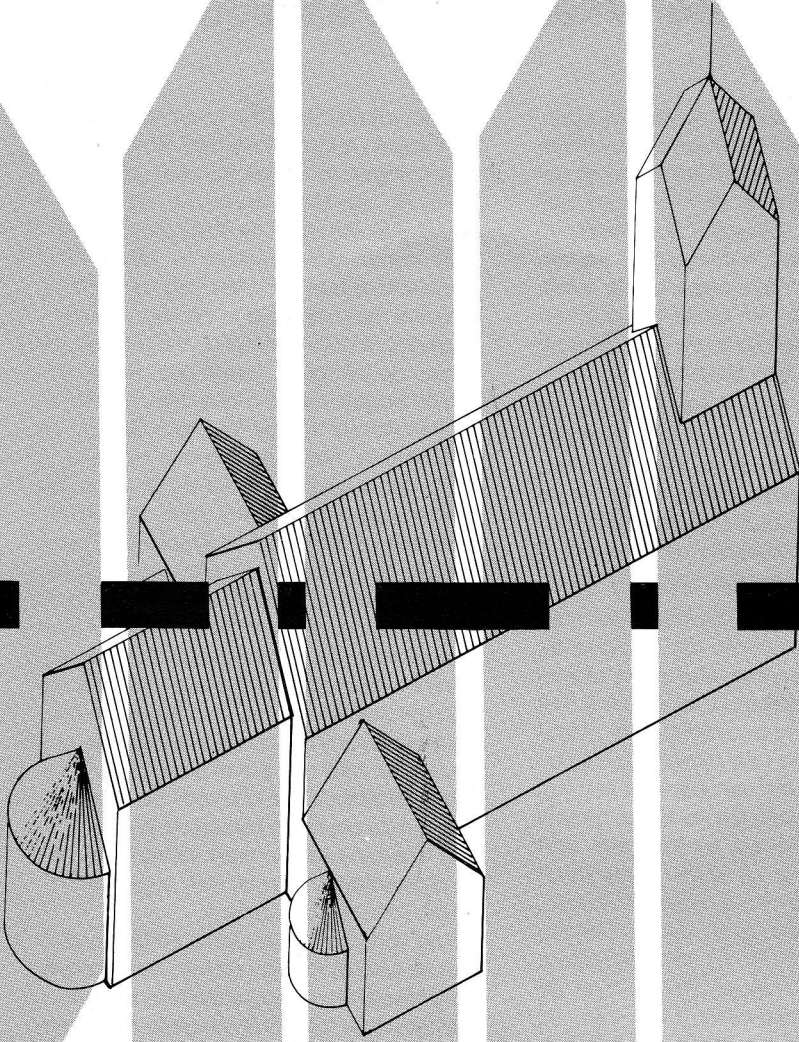

*Publikatie nr. 33
november 1986*

keppelstok

STICHTING ALDE FRYSKE TSJERKEN

Eenbeukige dorpskerken met aanbouwen in Friesland.

Het mag als bekend verondersteld worden, dat vrijwel alle middeleeuwse dorpskerken in Friesland als eenbeukige ruimten gebouwd zijn en door de eeuwen heen ook zo gebleven zijn. Zelfs bij de herbouw in de gotische periode behielden de kerken op het platteland deze ongedeelde vorm. Alleen stadskerken en enige kloosterkerken als die van Klaarkamp en later Bergum vormden daarop een uitzondering.

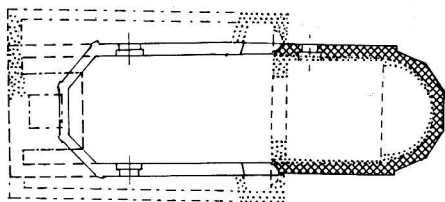
De meerbeukige stadskerken, zoals de S. Maartenskerk van Bolsward, de Maartenskerk van Franeker en de Jacobijnekerk van Leeuwarden dateren alle uit de gotische tijd, evenals de vergrotingen van de St. Vitus van Oldehove, de voormalige oudste kerk van Leeuwarden.

De Klaarkampster kloosterkerk, die midden 12e eeuw ontstond, had blijkens de gevonden grondsporen van meet af aan een driebeukig schip, dat volgens het gebonden systeem overwelfd was, zodat twee vierkanten van de zijbeuksgewelven even lang waren als een vierkant van het middenschipsgewelf. De kerk was geheel uit baksteen gebouwd en had een kort rechtgesloten koor ¹⁾. Deze plattegrond heeft, voor zover wij kunnen overzien, geen invloed gehad op de bouwwijze van de plattelandskerken in de omgeving. Vele daarvan bestonden reeds, toen de Cisterciënsers omstreeks 1160 zich bij Dokkum vestigden en waren van tufsteen gebouwd. Ook als kerken vernieuwd of vergroot werden in baksteen kregen zij meestal opnieuw aan half rond gesloten koor en met uitzondering van die van Rinsumageest, bleven alle dorpskerken eenbeukig en zonder dwarspand.

Aan de westzijde ontstond soms een tweede aandachtscentrum in de vorm van een zogenaamd gereduceerd westwerk, dat wil zeggen, dat de toren in het schip werd ingebouwd en met bogen geopend werd, beganegronds zowel als op de verdieping

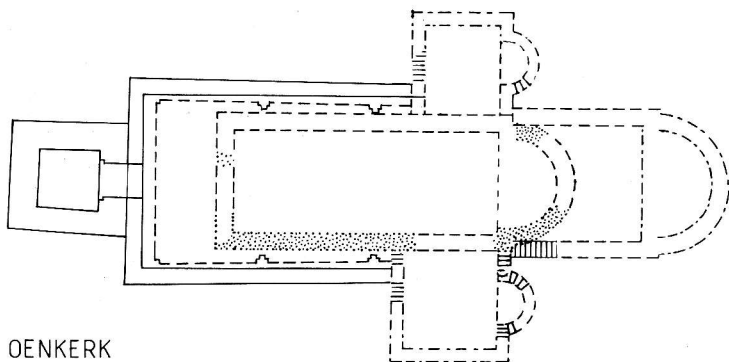
en dus ruimtelijk bij schip en koor betrokken werd (Anjum, Wierum, Britsum.) Uit opgravingen en bij restauraties zijn er nog diverse andere bekend geworden (Waaxens, Hantum, Murmerwoude etc.) ²⁾ Een aantal dorpskerken in Noord-Oost Friesland echter vertoont sporen van aanbouwen aan het schip in de vorm van grote gedichte bogen in het oostelijke gedeelte van de zijmuren. Soms gaat het alleen om de bogen, die zichtbaar zijn, zoals aan de noordmuur van de kerk van Genum en te Oenkerk, soms is nog min of meer te zien, dat er muren haaks op de zijmuren hebben gestaan hebben, zoals in Marrum, Wetzens Westergeest en Oudkerk. Opgravingen te Wetzens en Oenkerk hebben aan het licht gebracht, dat het om aanbouwen ging, die smaller en korter waren dan de breedte van het schip en dus een lagere overkapping gehad moeten hebben dan het dak over schip en koor. In sommige gevallen zijn er op de schipmuren nog sporen te zien van die overkapping (Marrum, noordzijde; Stiens vóór de restauratie) Aan de oostzijde bleken de aanbouwen van Wetzens en Oenkerk bovendien een rondgesloten altaarnis, een zogenaamde absis bezeten te hebben.

Na de vondsten te Wetzens en Oenkerk is aan de noordzijde van de kerk van Hallum, waar de aanbouw nog aanwezig is en door een later torentje wordt aangeduid, bodemonderzoek gedaan. Daaruit bleek, dat ook te Hallum aan de aanbouw een absis geweest was en wij dus met een soortgelijke ruimte te doen hebben als in Wetzens en Oenkerk aanwezig geweest zijn. Wij mogen daarom aannemen, dat het in de overige gevallen van gedichte bogen in de zijmuren om soortgelijke rechthoekige aanbouwen ging, die in verbinding stonden met het oostelijke gedeelte van het schip doch lager overkapt waren, zodat, het nogmaals onderstreept, van een dwarspand niet gesproken kan worden.

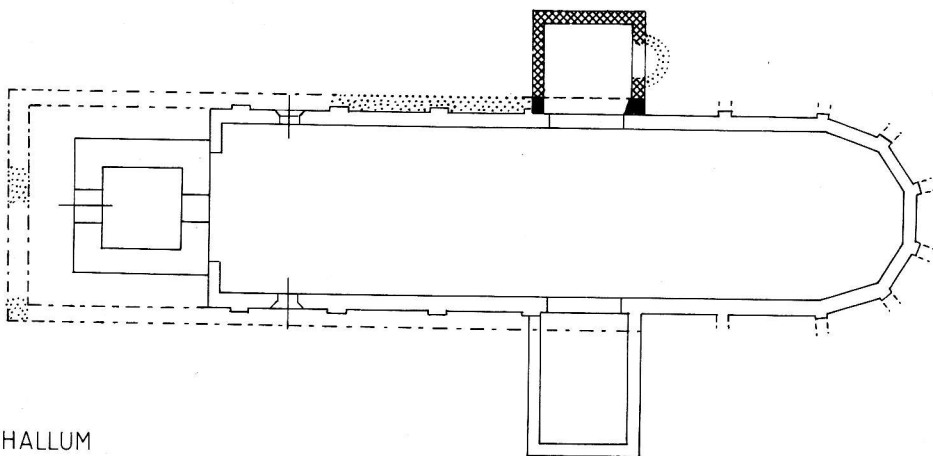

1. Plattegrond van de kerken van Wetzens, Oenkerk en Hallum met absiden aan de aanbouwen (in Wetzens zeer klein en in de muurdikte van de westelijke afsluiting van het koor) W.J. Berghuis naar opmeting H. van der Wal 1943.

WETZENS

OENKERK

HALLUM

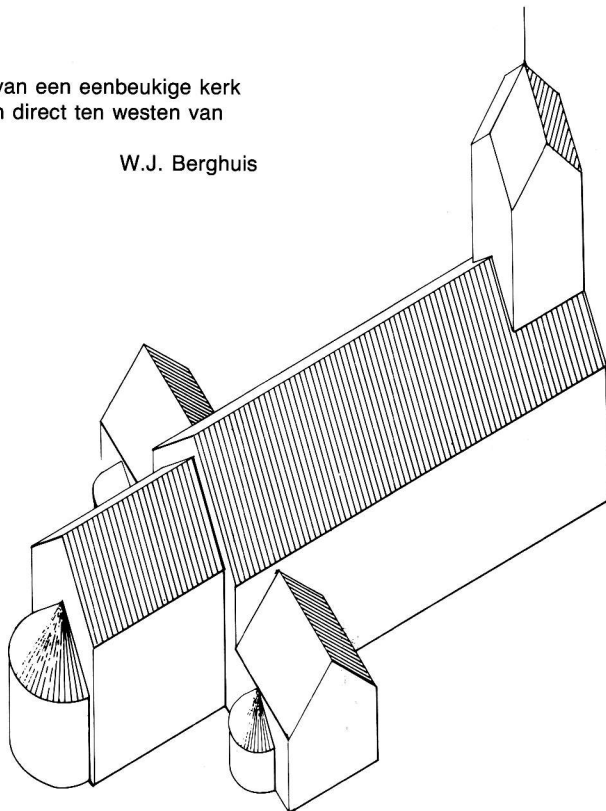
De vorm komt ook buiten onze grenzen wel voor en kent een ontwikkelingsgeschiedenis van geheel gesloten nevenruimten zonder absis, slechts door een kleine opening in verbinding staande met het schip, via varianten met een of twee boven elkaar staande arcaden tot de verbinding door wijde bogen, die wij in dichtgezette vorm in een tiental kerken in Noord-Oost Friesland ontmoeten.

Wanneer ontstonden de aanbouwen?

Wanneer wij trachten de aanbouwen in Noord-Oost Friesland nader te dateren, kunnen we in de eerste plaats op het materiaal afgaan. Het blijkt, dat de aanbouwen zowel van tufsteen als van baksteen voorkwamen. Aan de tufstenen kerken verstoren voorts dikwijls de nog zichtbare bo-

4. Ideaalopstand van een eenbeukige kerk met aanbouwen direct ten westen van het altaarhuis.

W.J. Berghuis

gen het decoratiepatroon van de muren, waar ze ingebroken zijn en moeten zij dus een latere toevoeging gevormd hebben aan deze oudste tufstenen kerken, die sedert de 11e eeuw ontstaan zijn.

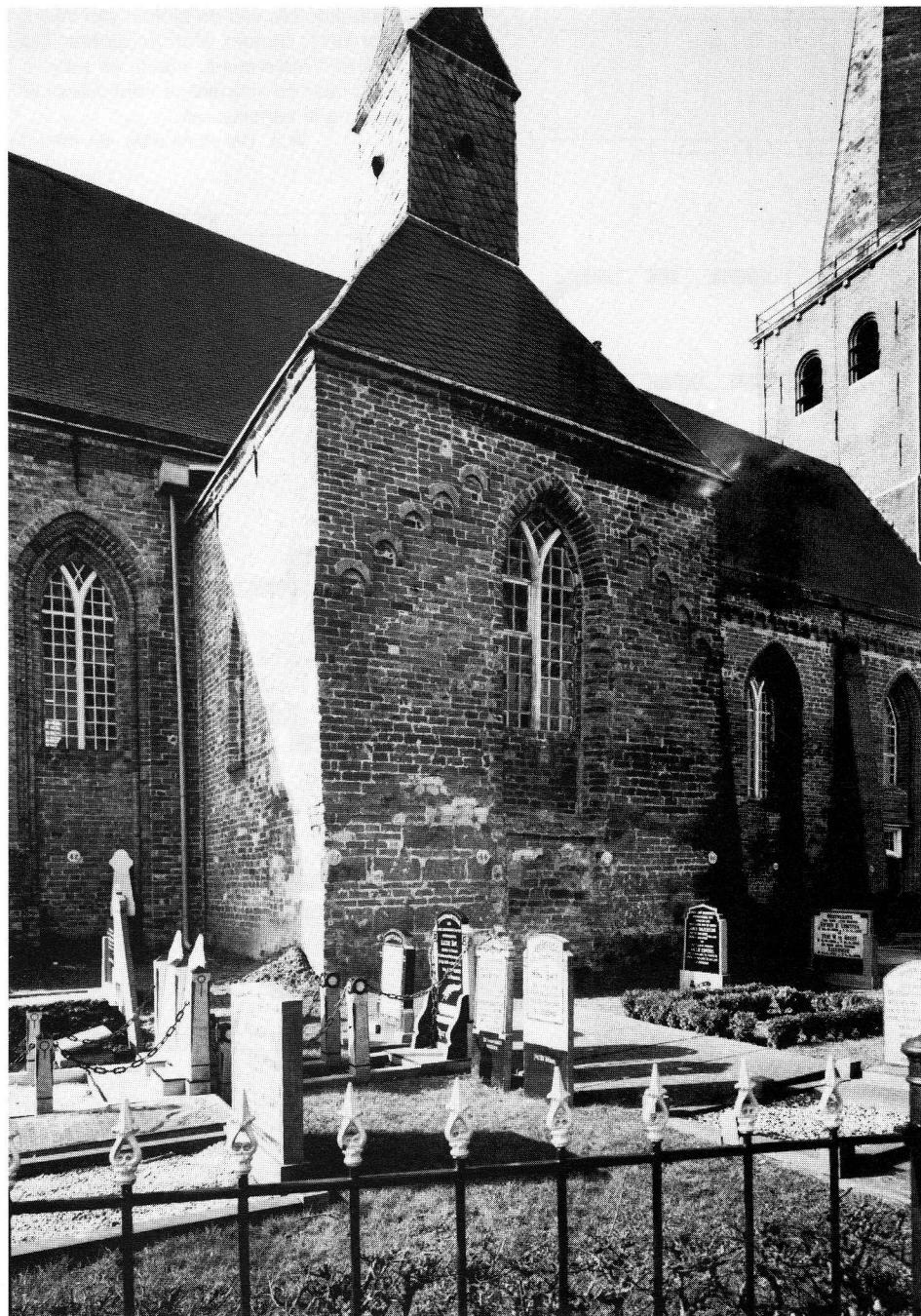
Na de invoering van de baksteentechniek, die in het midden van de 12e eeuw gangbaar werd, zijn er ook nog lage aanbouwen ontstaan, zoals te Oudkerk, waar de muren van de koorpartij, waartoe de aanbouwen behoord hebben, uitwendig uit tufsteen bestaan, doch inwendig reeds uit baksteen. Ook het koor van de kerk te Stiens is in de periode, dat baksteen aan de binnenzijde, doch tuf aan de buitenzijde werd toegepast, van een nieuw koor voorzien, met aanbouwen te weerszijden van het schip. De noord- en zuidmuur van dat koor zijn nog aanwezig; de koorsluiting werd later uitwendig bemetseld.

Ook aan de geheel bakstenen kerk van Westergeest komen gedichte bogen voor en waren sporen van aanzetten van de noord-zuid lopende muren van de aanbou-

wen voor de restauratie te zien. De aanbouwen behoorden daar eveneens tot de koorpartij, die geheel in baksteen is opgetrokken en wel in een steenverband met veel stenen in de lengte naast elkaar (zg. kettingverband), wat een vroeg verschijnsel is. De stenen zijn voorts bijna 30 cm. lang en 8 cm dik, wat overeenkomt met de profielstenen, die op het terrein van Klaarkamp gevonden zijn, het oudste gedateerde bakstenen bouwwerk van Friesland. Klaarkamp werd kort voor 1160 gebouwd ¹⁾.

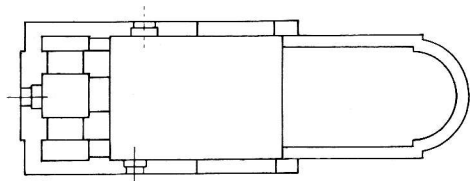
Kunnen wij het jongste voorbeeld van aanbouwen dus in het derde kwart van de twaalfde eeuw dateren, een van de oudste voorbeelden is de aanbouw aan de noordzijde van de Maartenskerk van Hallum. Deze bleek namelijk in het benedenste gedeelte geheel uit tufsteen te bestaan. Uit historische gegevens, die bij uitzondering over Hallum bekend zijn, daar het de geboorteplaats van de latere stichter van Mariengarde was, blijkt, dat er omstreeks 1150 een brand geweest moet zijn in de

Afb. 5 De kerk van Hallum van het noordoosten gezien met de enige nog bestaande aanbouw. Aan de noordzijde zijn in het muurwerk sporen

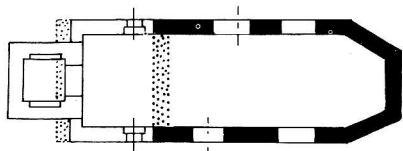
van de verwijderde absis te zien. Aan de voorzijde ziet men het vroeg 12e eeuwse tufstenen muurwerk. Foto Liturg. Inst. R.U. Groningen.

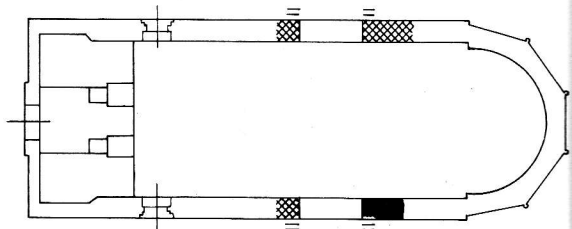
3. Plattegronden van de kerken van Wierum voor 1911, Genum, Marrum, Stiens, Oudkerk en Westergeest, waarin de doorgang naar de voormalige aanbouwen als opening is aangegeven.

W.J. Berghuis naar opmetingen

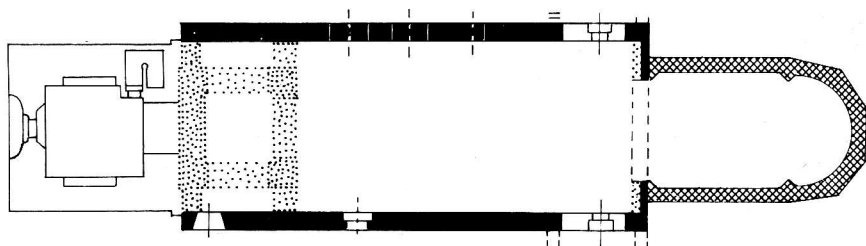
WIERUM

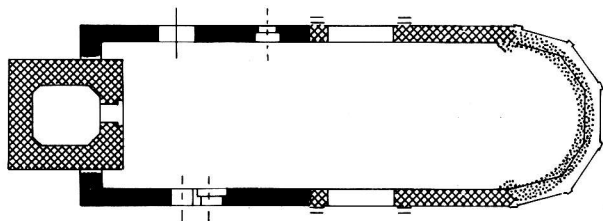
GENUM

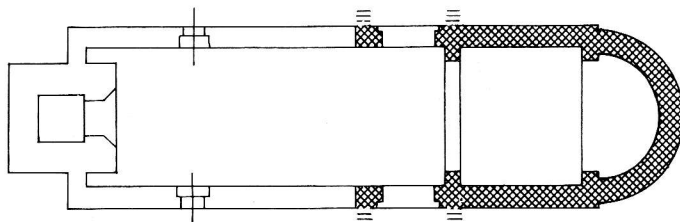
MARRUM.

STIENS

OUDKERK

WESTERGEEST

kerk van Hallum. Daar de aanbouw eens in tufsteen verhoogd was, nemen wij aan, dat dit door de brand noodzakelijk geworden was. Het benedenste gedeelte moet dan van voor 1150 dateren ³⁾.

Ook de koorpartij van Wetzens, waartoe de zeer kleine aanbouwen aan de noord- en zuidzijde behoorden, was geheel uit tufsteen gebouwd en kan in de eerste helft van de 12e eeuw gedateerd worden ⁴⁾.

Hoe lang bleven de aanbouwen gehandhaafd?

Uit de bodenvondsten te Oenkerk bleek reeds, dat de aanbouwen gehandhaafd waren, toen men een nieuwe bakstenen kerk bouwde, waarvan het schip breder werd dan het oude tufstenen. Ook te Hallum is dit het geval geweest. De noordmuur van de nog bestaande kerk met de rijk gedetailleerde spitsbogen van baksteen, werd daar binnen de oude tufstenen muur opgetrokken, zoals bij het onderzoek in 1976 bleek. Daardoor moesten bij de aanbouw twee gedeelten tufstenen muur blijven staan. Deze leerden ons tevens, dat de aanbouw ooit zoge-

naamd koud tegen de tufstenen noordmuur was gebouwd geweest en dus niet tot het oorspronkelijke plan van de tufstenen kerk behoord heeft ⁵⁾.

Ook in Marrum konden we constateren, dat de aanbouw aanvankelijk tegen een tufstenen muur gebouwd is geweest, waarvan een fragment behouden bleek, toen de kerk in baksteen herbouwd werd. Daaruit blijkt, dat ook daar de aanbouwen gespaard bleven ⁵⁾.

Twee oude afbeeldingen van aanbouwen geven tevens aan, dat tot in de 18e eeuw de aanbouwen soms in stand bleven: een tekening van de kerk van Engwierum voor de herbouw van 1746 geeft aan de noordzijde een uitbouw weer met kap haaks op die van het schip ⁶⁾. De weinig nauwkeurige Stellingwerf tekent de kap weliswaar even hoog als de nok van het schip, maar we denken, dat het hier ook om de lage aanbouwen ging. Een 17e eeuwse gravure van Anjum geeft voorts een aanbouw

6. De kerk van Oenkerk met gedichte boog in de zuidermuur.

Foto R.D.M.Z. voor 1975

weer aan de noordzijde ⁷⁾). Merkwaardigerwijs is bij de restauratie en het bodemonderzoek wel aan de zuidzijde gevonden, dat een travee van de tegenwoordige buitenmuur er later tussen is gemetseld, zodat men moet aannemen, dat daar eerst een uitbouw stond van de smallere oudere kerk ⁸⁾). Bij herbouwcampagnes in de gotische tijd zijn de aanbouwen dus gespaard gebleven. Toch zijn zij deels voor de reformatie reeds afgebroken. In Stiens is in de dichting een doorgang aangebracht, waarboven het jaartal 1548 voorkomt. In Marum is in de dichting een groot laatgotisch venster aangebracht geweest, voordat de kerk in 1802 van nieuwe vensters voorzien werd. Aan de zuidzijde heeft vermoedelijk de kansel gestaan, voordat deze in de koorsluiting werd opgesteld. Aan de zuidzijde staat tenminste geen venster in de dichting. Hier zouden de aanbouwen dus bij de Hervorming gesloopt kunnen zijn. In Hallum bleef, zoals we zagen, de noordelijke aanbouw bestaan als kapel van Of-

tingaburg, waarvan de bewoners tot 1666 Katholiek gebleven waren. Later wordt het gebouwtje ook Kortegaard genoemd maar dan zijn we in de tijd van de Franse revolutie terecht gekomen, als alle herinneringen aan regenten en hun onderscheidingstekens als rouwborden en grafmonumenten weggeruimd zijn.

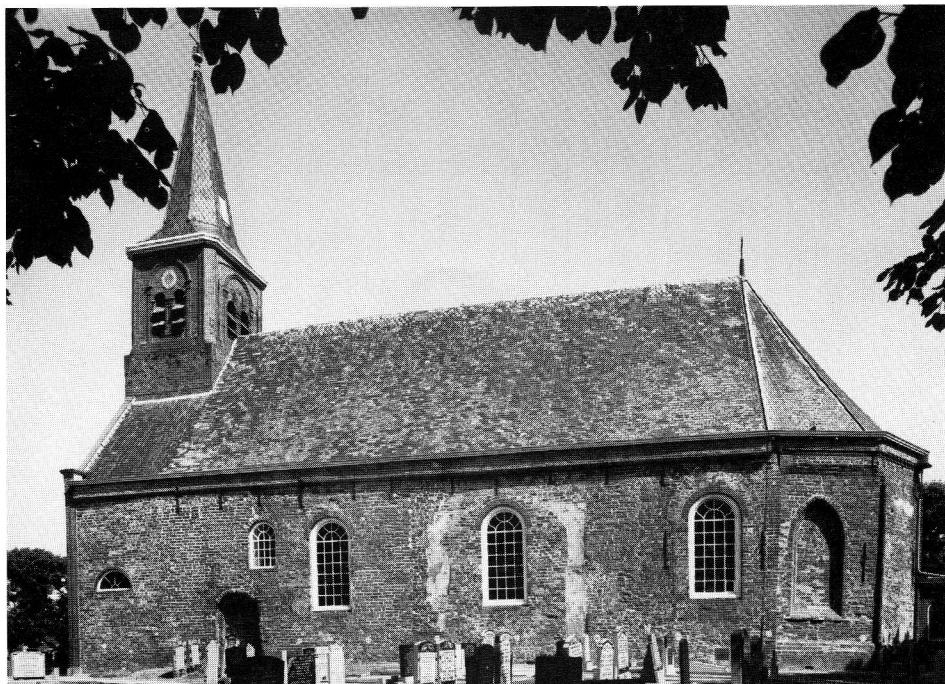
De plaats van de aanbouwen.

Over de plaats van de aanbouwen ten opzichte van het koor zijn we goed gedocumenteerd. In Wetzens behoorden de aanbouwen tot de oudste bouwperiode van de kerk, waarin het koor gebouwd werd en staan zij terzijde van het begin van het koor en wel direct tegen de westelijke beëindiging daarvan ⁴⁾). Het muurwerk van het koor is door en door van tufsteen en bovenaan met spaarvelden versierd, waarin

7. De kerk van Wierum voor de afbraak in 1911; in het schip is de gedichte boog van de doorgang naar de noordelijke uitbouw duidelijk zichtbaar. Foto R.D.M.Z.

kleine vensters staan, reden waarom wij het koor in de eerste helft van de 12e eeuw dateren. Ook te Wierum bevonden de aanbouwen zich aan de oostzijde van de schipmuren, en was het vijf meter diepe koor halfrond gesloten ⁹⁾.

Deze vorm vinden we eveneens te Westergeest. Wanneer we met deze gegevens in het geheugen de plattegrond bekijken van Oenkerk, ligt daar een soortgelijke oplossing voor de hand, waarbij een rechthoekige koortravee met abside geflankeerd wordt door twee aanbouwen. De noordelijke was geheel op herbruikte tufsteen gefundeerd, de zuidelijke op baksteen ¹⁰⁾. Het blijkt dus dat men het afbraakmateriaal aan de noordzijde eerst gebruikt heeft. Deze fase zal daarom in de baksteenperiode gedateerd moeten worden: tweede helft 12e eeuw. In de 'schouder' tussen het oudste schip en de absis van de aanbouwen blijkt op de veldtekening nog een bakstenen fragment gevonden te zijn, waaruit we nu naar voorbeeld van de genoemde gevallen een koortravee kunnen construeren, die een halfronde sluiting gehad zal hebben.

8. De kerk van Marrum met duidelijke sporen van de aanbouw in de zuidermuur.

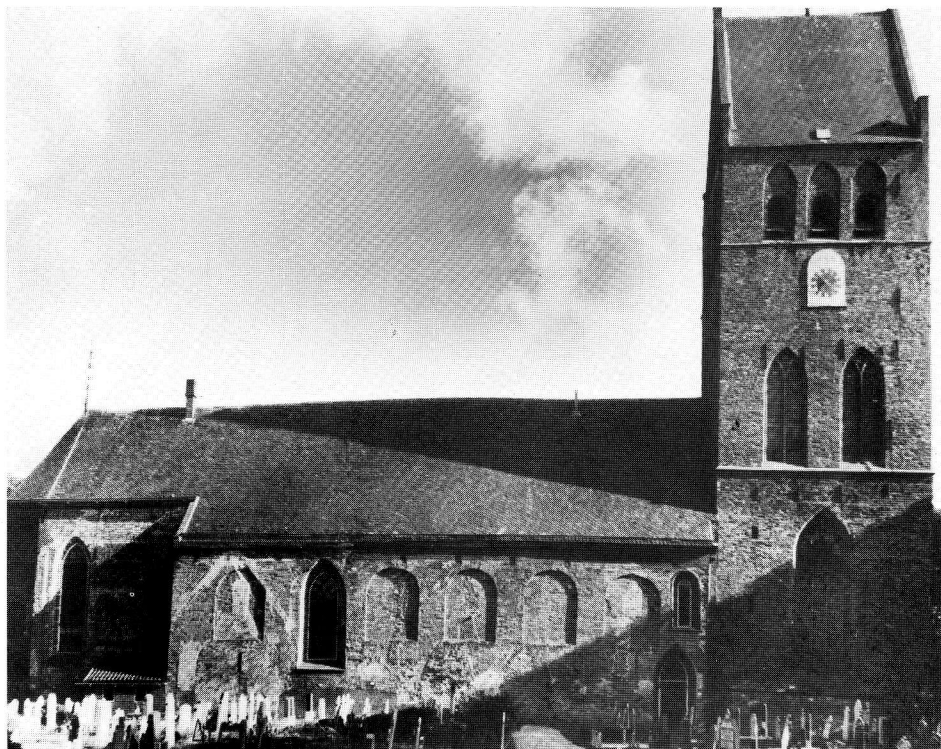
Foto R.D.M.Z.

Ook te Oudkerk bleken na verwijdering van dikke klimoplagen aan de noord- en zuidzijde gedichte grote bogen te bestaan. Zij zijn tegelijk met het nieuwe koor ontstaan, dat inwendig uit baksteen bestond, maar uitwendig nog met het als fraaier ervaren tufsteenmateriaal bekleed was. De bogen waren flauw spitsbogig en wij dateren ze wegens het materiaalgebruik eind 12e eeuw.

Ook de kleine kerkjes van Hijum en Genum vertonen gedichte bogen aan de noordzijde dicht bij de kooraanzet. Te Hijum is de zuidzijde eens vernieuwd; te Genum is inwendig aan de zuidzijde de boog nog te zien ¹¹⁾. Wij nemen daarom aan, dat ook deze kerkjes lage aanbouwen aan noord- en zuidzijde bij de aanzet van het koorgedeelte bezeten hebben.

Waarom werden in de 12e eeuw aanbouwen toegevoegd?

Van de kerk van Westergeest, die aan S. Maarten gewijd was, is bekend, dat de

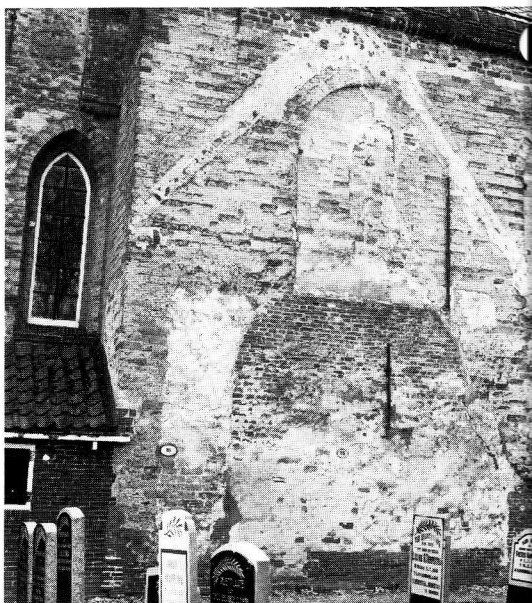
pastoorsbenoeming in de 16e eeuw aan de abdij van Dokkum toekwam, een recht waarover reeds in de 14e eeuwse stukken melding wordt gemaakt. Ook met de kerk van Wetzens had de abt van Dokkum in de 14e eeuw te maken, hoewel deze aan S. Vitus gewijd was, de patroonheilige van de machtige abdij van Corvey aan de Wezer, waaronder in de 12e eeuw de Oldehove van Leeuwarden behoord had ¹²⁾). Wij vermoeden, dat Wetzens later aan de abdij van Dokkum is gekomen, nadat het, hetzij direct, hetzij als onderhorige aan Oldehove, onder Corvey had behoord. Ook van de kerk van Oudkerk veronderstelt men dat zij aan de Dokkumer Bonifatiuskerk behoorde, daar ze aan S. Paulus was gewijd, aan wie met Bonifatius in de tijd van Liudger de kerk van Dokkum gewijd was. Het ontbreken van Westergeest, Wetzens en Oudkerk in de Beneficialboeken van 1543 kan bovendien wijzen op afhankelijkheid van de kloosterkerk, daar deze vrijgesteld was van die opgave.

9. De kerk van Stiens. Aan de oostzijde van de noordermuur zijn de duidelijke sporen van de doorgang naar en van het dak over de voormalige aanbouw te zien.

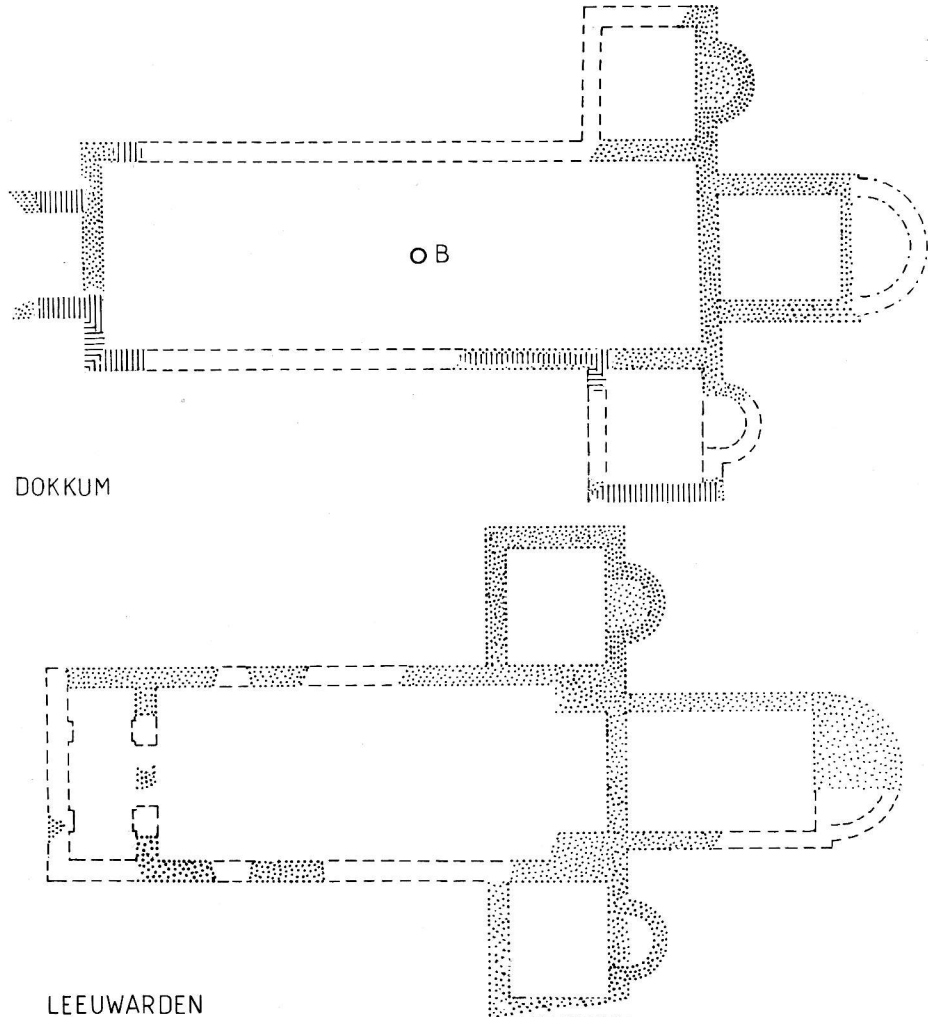
Foto uit ongeveer 1930 R.D.M.Z.

10. De sporen van de noordelijke aanbouw van de kerk van Stiens van dichtbij gezien.

Foto Liturgisch Inst. R.U. Groningen.

Wij wijzen hierop omdat het blijkt dat de Bonifatiuskerk van Dokkum tot aan de afbraak in de 16e eeuw ook steeds een eenbeukige schip gehad heeft met lagere aanbouwen aan de noord- en zuidzijde voor de koortravee. Ook in Dokkum waren de aanbouwen absdiaal gesloten aan de oostzijde.

Grote Benedictijnerkerken aan de Rijn werden in de tweede helft van de 10e eeuw naar dit patroon gebouwd: S. Pantaleon te Keulen, de Reinoldikerk te Dortmund en de Patrokli te Soest. De initiatiefnemer hiertoe was de Keulse bisschop Bruno, een broeder van keizer Otto de Grote, die

2. Opgegraven plattegronden van de S. Bonifatius en Paulus kerk te Dokkum en van de S. Vituskerk van Leeuwarden. B. is de plaats van de put met bronwater.

W.J. Berghuis naar gegevens R.O.B.

er voor het eerst in geslaagd was de herhaalde aanvallen op het Westeuropese Rijk af te slaan met als laatste de slag op het Lechfeld in Oostenrijk. Ook de aanvallen van de Noormannen waren nu voorbij en het Ottoonse Rijk werd geconsolideerd. Op kerkelijk gebied, dat nauw verweven was met de wereldlijke macht, vestigde bisschop Bruno nieuwe Benedictijnse ab-

11. De kerk van Hijum met gedichte doorgang in de noordermuur.

dijen in genoemde plaatsen. We kunnen aannemen, dat er ook te Dokkum, de stad die altijd nog erop kon bogen het martelaarsveld van Bonifatius te zijn, een nieuwe grotere kerk gebouwd werd naar het voorbeeld van de stichtingen aan de Rijn en in Westfalen.

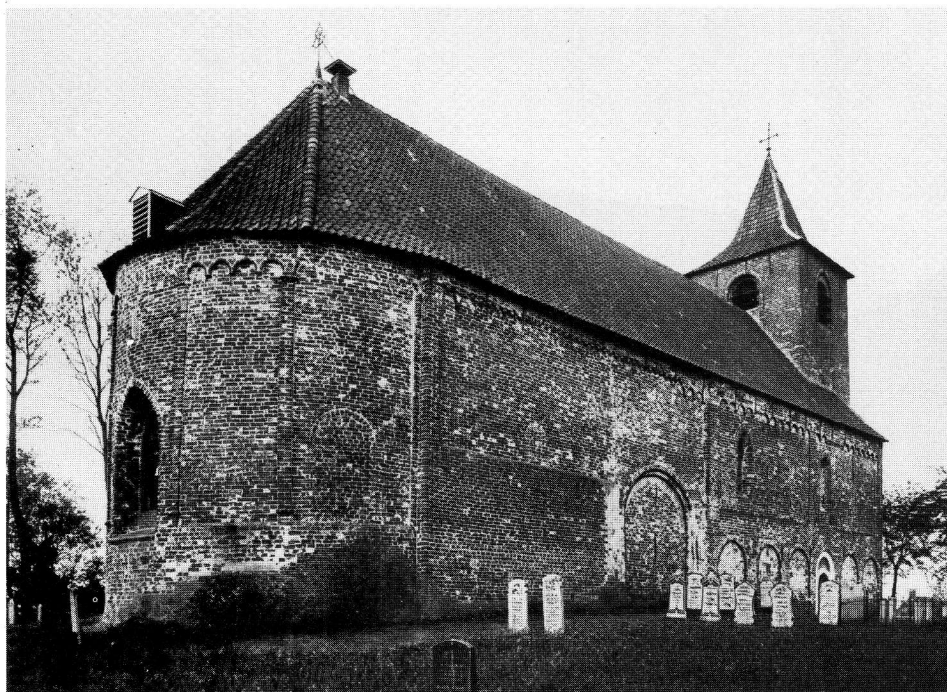
Dit zal in de 11e eeuw hebben plaatsgehad, toen Friesland economisch opbloei- de na de aanleg van dijken, waardoor er meer land beschikbaar kwam voor veeteelt en landbouw. Het grote aantal Dokkumer munten uit die tijd, dat ver verspreid voorkomt, bewijst de verre handelsrelaties van de stad. In een aantal Saksische steden als Erfurt en Magdeburg, uitvalplaatsen voor nieuwe kolonisaties ten oosten daarvan, komen in die tijd reeds Friesenstrassen voor. Ook op kerkelijk gebied komen diverse relaties met Westfalen en Sakse voor. De elfde eeuw is ook de tijd waarin de Friese Vrijheid gecodificeerd werd.

Naar onlangs is komen vast te staan, ¹³⁾ werd nu ook de bron, die ontstaan zou zijn bij de bouw van de eerste gedachteniskerk

12. De kerk van Oudkerk kort nadat de klimop weggenomen was. Aan weerszijden van het 19e eeuwse venster ziet men de kanten van de dichtgezette doorgang naar de voormalige aanbouw.

Foto Liturg. Inst. R.U. Groningen.

voor Bonifatius en die volgens de vroegste gegevens daarover naast de kerk gelegen zou hebben, nu binnen de kerk getrokken. Deze werd in de elfde eeuw zo uitgezet dat de heilige bron in het hart van het schip kwam te liggen. Ook dit is een situatie, die Dokkum met enige zeer bekende kerken in midden-Europa gemeen heeft. Bekend is dat er zoetwaterputten bestonden in de kerken van Straatsburg, Regensburg, Würzburg en het dichtst bij in Altenberg bij Keulen.

Dokkum, bekend centrum van verering van een martelaar, werd kennelijk in de 12e eeuw opnieuw voorbeeld, toen men onder invloed van de Gregoriaanse hervormingen de kerk als geestelijk centrum nieuwe nadruk gaf. Deze hervormingen houden namelijk in, dat de kerk weer kerk moest zijn in de geestelijke betekenis en zich minder met wereldlijke zaken moest ophouden. De bisschoppen vooral en hogelijke geestelijken moesten door geestelijken aangesteld worden en niet meer, zoals gebruikelijk geworden was, door leken en wereldlijke heersers. Deze stroming wordt genoemd naar Paus Gregorius, die

13. De kerk van Westergeest van het noordoosten gezien in 1939. Naast de gedichte boog zijn de afgehakte muren zichtbaar. Bij de restauratie is dit weggewerkt.

Foto R.D.M.Z.

het kloosterleven afkomstig, de geestelijke functie van de kerk weer voorop stelde. Dat het grote voorbeeld Dokkum in de omgeving reeds vroeg navolging gehad heeft, kan ook medegewerkt hebben aan de hernieuwde voorbeeldfunctie van dat gebouw in de loop van de 12e eeuw. Reeds in het begin van die eeuw namelijk of zelfs wat eerder, was ook de S. Vitus van Leeuwarden naar dit schema gebouwd, zoals de opgravingen van 1968 duidelijk gemaakt hebben. Ook hier bleken de aanbouwen bij het begin van het koor aan de oostzijde kleine absiden gehad te hebben, direct vergelijkbaar met die te Dokkum. Nauwkeurige bestudering van de vondsttekeningen stelde W.J. Berghuis in staat tot een reconstructie te komen van het opgaande muurwerk, dat vrijwel gelijk aan dat te Dokkum gelopen moet hebben. Daar de kerk

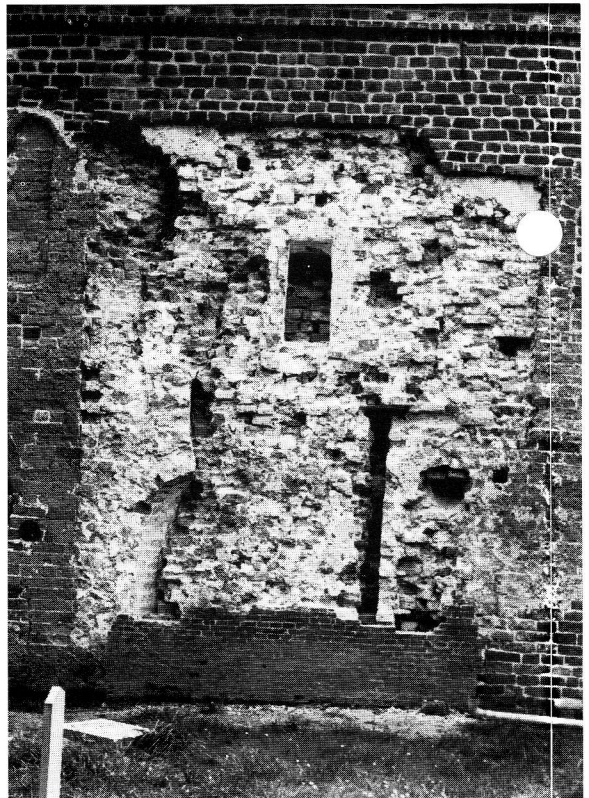
15. De kerk van Wetzens voor de restauratie. het wit gepleisterde gedeelte bleek sporen van een aanbouw te bevatten.

te Leeuwarden in 1146 door het klooster Corvey gekapitteld werd, dat men de bijdragen moest betalen en Corvey als moederkerk moest erkennen, kunnen we voor Leeuwarden tot een datering van de tufstenen kerk tot ruim daarvoor komen.

Ook voor de kerk in Hallum durven wij thans aan te nemen, dat zij een soortgelijke vorm gehad heeft, wanneer men de spaarzame vondsten van tufstenen fundering in aanmerking neemt. Ook dit was een zeer oud kerkelijk centrum, gewijd aan S. Maarten van Tours, een heilige, die reeds zeer vroeg in de middeleeuwen vereerd werd en aan wie immers het kerkelijk centrum in Utrecht reeds in de 7e eeuw gewijd was. In Hallum was eens Frederik

14. Wetzens. Na ontleistering bleek het onregelmatige muurwerk de hier duidelijk zichtbare nis in de muurdikte te bevatten. De rechte kant rechts is het begin van de zuidermuur van het schip. Het ging dus om een zeer kleine uitbouw.

Foto Liturg. Inst. R.U. Groningen.

van Hallum pastoor, de latere stichter van het klooster, dat zich naar de regels van de H. Norbertus richtte, een der vurigste verdedigers van de hervormingen van Paus Gregorius. Tot in de 13e eeuw zou dan de kerk van Hallum ook in deze karakteristieke, op het grote Keulse voorbeeld teruggaande vorm bestaan hebben. De 12e eeuwse uitbreidingen van een aantal kerken in de omgeving van Dokkum en Leeuwarden geven door de vorm van deze uitbreidingen aanwijzingen, dat de belangrijkste gedachteniskerk voor Bonifatius te Dokkum nog steeds een voorbeeldfunctie had ¹⁴).

Literatuurverantwoording

1. Herma M. van den Berg, *Noordelijke Oostergo, Dantumadeel. De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, Geïllustreerde Beschrijving. Den Haag 1984, 142 e.v.; J.W. Boersma, *De voormalige abdij Klaarkamp bij Rinsumageest archeologisch verkend*, in: Publicatieband Alde Fryske Tsjerken, II 77 (1978)
2. J.J.F.W. van Agt, *Gereduceerde Westwerken in het Oude Friesland*, Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek III, 1951 57 e.v.; vgl. *Noordelijke Oostergo, De Dongeradelen en Dantumadeel*, resp. Den Haag 1983 en 1984

Afb. 16

Wetzens. Bij de restauratie is het muurge-deelte met de sporen van de nis en de aanbouw zichtbaar gelaten in een houten dienstruimte ter plaatse van de aanbouw.

Foto Liturg. Inst. R.U. Groningen.

3. *Noordelijke Oostergo, Ferweradeel*, Den Haag 1981 148 e.v.
4. *Noordelijke Oostergo, De Dongeradelen*, 458 e.v.
5. als noot 3, 266 e.v.
6. als noot 4, afb. 502
7. als noot 4, afb. 429
8. als noot 4, afb. 391
9. als noot 4, afb. 340
10. Bulletin Kon. Ned. Oudh. Bond 1976, 311
11. als noot 3, 134 en afb. 131
12. als noot 4, 458
13. Fries Museumbulletin 1984, 4
14. Vermelding van opgravingsverslagen, overige en literatuur en bronnen in Herma M. van den Berg, *In pago cui nomen Ostrache. Zum Typus der einschiffigen Kirche mit Annexen in Friesland*, In: *Baukunst des Mittelalters in Europa*. Hans Erich Kubach zum 75. Geburtstag. Stuttgart 1986

	OPGAAND MUURWERK
	OPGAAND OUDER MUURWERK
	RESTEN MUURWERK IN FUNDERING
	RECONSTR. MUURBELOOP T.P.V FUNDERING
	MUURBELOOP (RECONSTRUCTIE)
	MUURBELOOP (VERONDERSTELD)
	BESTAAND GEBOUW

MEDEDELINGEN

(Voor het bestuur verzorgd door een commissie bestaande uit J. van der Meulen, drs H.T. Algra en U. Zwaga.)

Restauratie kerk te Bornwird

Het aannemersbedrijf De Haan uit Dokkum is druk bezig met de restauratie van de kerk te Bornwird. Evenals Hogebeintum vertoont ook dit monument verzakkingen, waarom de fundamenteën van de kerk voorzien zijn van plaatfundering. Bovendien worden palen van zes tot zeven meter lengte in de vloer geslagen. In de vloer van de kerk komt een grafsteen te liggen welke in brokstukken onder de oude vloer tevoorschijn is gekomen. De oude grafzerk uit 1563 weegt maar liefst 8000 kilo, en is ruim drie meter lang en twee meter breed. De steen bedekte eens het graf van een Van Aylva die in 1563 overleed. De Van Aylva's behoorden tot een voornaam adelijk geslacht dat op Minnoltsma- of Aylvastate woonde, een

stins met herenhuis nabij Bornwird dat omstreeks 1700 werd afgebroken. D.J. v.d. Meer uit Roordahuizum, die voor de Fryske Akademy onderzoek heeft gedaan naar de oorsprong van deze grafsteen heeft gezegd, dat deze zeer kostbaar is: in de 16e eeuw kon men voor zo'n zerk wel een boerderij kopen. Tijdens de restauratie werkzaamheden is bovendien nog een andere zerk aangetroffen. Deze is kleiner en dekt het graf van Sydts Scheltema.

Het dakherstel vraagt ekstra aandacht, want de holle en bolle romaanse dakpannen zijn zeer poreus en een zeldzaamheid als dakbedekking op de friese kerken.

Voor de restauratie heeft de stichting een ets aan laten maken door de beeldende kunstenaar Klaas Koopmans uit Garijp, (afmeting 18½ bij 13 cm) welke te koop is voor f 25,-, exclusief portokosten. De etsen zijn genummerd. De netto opbrengst is voor het niet subsidiale gedeelte van de restauratie. De gehele restauratie kost f 600.000,-. U kunt één bestellen via ons bureau, doet u dit?

Noordmuur Bornwird met holle en bolle dakpannen.

Bornwird nieuwe fundering.

Interieur kerk Bornwird, met uitsparing in de vloer voor de Van Aylva grafzerk.

Hogebeintum Monument van de Maand

De kerk van Hogebeintum staat op de hoogste terp en duizenden nieuwsgierige toeristen trekken in de zomermaanden naar Hogebeintum. De deuren van de kerk staan gastvrij open. Een exclusieve rondleiding staat de bezoekers te wachten. Deze wordt tegen betaling van twee gulden verzorgd door IJsbrandt van Slooten. De Stichting Alde Fryske Tsjerken permitteert zich van 24 maart tot 18 oktober een suppoost in Hogebeintum. Belangstellenden vertelt hij wetenswaardigheden over de kerk en haar schatten.

In de kleine kerk uit $\pm$ 1130 is een rijke unieke collectie rouwborden en rouwkassen te bezichtigen. Het oudste rouwbord dateert van 1689 en de jongste van 1906. Deze borden zijn van de adellijke familie die vroeger Harsta state in Hogebeintum bewoonde. In de volksmond van de inwoners van Hogebeintum noemen ze de vervallen state "het slot". Met de kerk

heeft ook de terp in de maand augustus weer aandacht gekregen. De oorspronkelijke terp had een omvang van $9\frac{1}{2}$ hectare. Veel toeristen zijn in de zomerperiode (4500) Hogebeintum komen bezoeken. Zij hebben ook notie kunnen nemen van de verzakkingen die in en rondom de kerk duidelijk sporen laten zien. De Telegraaf omschreef het als volgt; "Snelheid gewenst bij bezoek Monument van de Maand".

De oorzaak van de scheurvorming moet worden gezocht bij de terp (8,8 meter boven N.A.P.) van Hogebeintum. De terp begint te verzakken, een proces dat wordt versneld door het gewicht van de kerk en de andere bebouwing. Om een beetje zicht te krijgen op de scheurvorming en de verzakkingen doet de stichting metingen met glasplaatjes. Maar ook zonder die metingen is duidelijk zichtbaar dat de zaak in beweging is. Toren en kerk dreigen van elkaar los te raken "De toer hellet oer".

Hogebeintum, kerk en terp 8.8 m. boven N.A.P.

Scheurvorming in de vloer in de kerk te Hogebeintum.

Diverse oorzaken worden aangevoerd voor de verzakking, afgraving terp 1890 - 1911, het grondwaterpeil in verband met de ruilverkaveling in de gemeente Ferweradeel. Het proces van verzakking zal stop gezet moeten worden maar welke de oplossing zal zijn is in eerste instantie nog niet te bepalen. Daarover informeren wij u later.

Dat dit unieke monument moet blijven is zeker, dat kan iedere bezoeker beamen. Wij doen dan ook nogmaals een beroep op u, wordt donateur van de Stichting Alde Friese Tsjerken, nu het voor Hogebeintum en alle andere objecten die de stichting in haar bezit heeft nog niet te laat is. "Help ze behouden".

Van het Monument van de Maand Hogebeintum is een boekje verschenen, welke u bij ons buro kunt bestellen inclusief porto f 11,--. (beperkt aantal!)

foto kerk op terp,
"scheurvorming.

Tsjerke en Poarte Bears

In de zomerperiode zijn er vele bezoekers geweest in de kerk en poort te Beers. Tijdens de openstelling waren er twee unieke tentoonstellingen.

De start van het seizoen werd geopend door de beeldende kunstenaar Joh. Hemkes uit Bilthoven. In totaal 44 etsen van de 92-jarige kunstenaar werden tentoongesteld.

Als sluitstuk had de Klaas Koopmans uit Garijp een expositie. Enkel prachtige landschappen in beproefde stijl waren in het koorgedeelte tentoongesteld, terwijl

boven op de orgelgalerij de mens als onderwerp overheerste.

Op een zeer unieke wijze had Koopmans daar met zeer weinig lijnen een bejaard echtpaar neergezet "Ald en Tefreden". Ja zelfs de "Barmhartigheid" mocht niet ontbreken en het schilderij "Meilibjen" was de voor vele bezoekers het moment om bij dit doek even te blijven stilstaan. Een goed seizoen voor "Tsjerke en Poarte" te Beers, met meer bezoekers dan in 1985.

Rotonde kerk Terband

Op pinksterdag 18 mei j.l. startte de onderwegkerk met de wekelijkse kerkdiensten. Toeristen, dagjesmensen en vele andere recreanten van dichtbij of veraf zijn iedere zondag welkom in de rotondekerk te Terband bij Heerenveen.

Het is een plaats waar velen zich thuisvoelen ongeacht wel of geen kerkelijke achtergrond. Een werkgroep die zich bezighoudt met oecumenische diensten heeft het kerkgebouw in gebruik. Na de restauratie van deze kerk, die eigendom is van de stichting, was het "efkes wennen"; een ietwat andere sfeer als voorheen heerst er in dit prachtige 19e eeuwse gebouw.

Toch zijn er maar liefst zo'n 3000 mensen die gebruik maken van deze onderweg kerkdiensten. De kerk te Terband heeft hierdoor dan ook een deelfunctie terug gekregen.

Interieur kerk Terband.

Stichting "Helling Stichting"

In de voormalige hervormde kerk van Britswerd, eigendom van de stichting, zullen in de toekomst schilderijen worden tentoongesteld van de in Heerenveen geboren en ook gestorven schilder Boele Bregman (1918-1980). De initiatiefnemer is Siep Hellinga uit Schiedam, die om dit ideaal te kunnen verwezenlijken de kerk te Britswerd (St. Joriskerk) heeft gekozen. De oprichting van de "Helling Stichting" werd op 5 september 1986 notarieel bekrachtigd in de kerk te Britswerd.

De stichting wil in de toekomst een centrum van beeldende kunst in de St. Joriskerk. In de kerk komt een semi-permanente tentoonstelling van de werken van Boele Bregman, één van de belangrijkste Friese schilders, die naam maakte met

abstracte   stylistische   realistische
landschappen.

Bovendien wil de stichting werk van diverse kunstenaars exposeren en culturele bijeenkomsten, als concerten en filmvoorstellingen, organiseren.

De oprichter Siep Hellinga is al zo'n tien jaar lang bezig om deze stichting van de grond te krijgen. Hellinga zou graag zien dat niet alleen de toekomstige bezoekers voor de schilderijen komen, maar ook het hele landschap - kerk en dorp te Britswerd e.o. zien als één geheel van de expositie. De bezoekers moeten uit het hele land naar deze kerk komen als centrum van de "Helling Stichting".

Burgemeester Mr. J.O.E. Oldenziel van Littenseradeel die ook in het bestuur zitting heeft genomen, ziet als belangrijkste doelstelling van de "Helling Stichting" het in de kerk inrichten van een expositie met werk van Boele Bregman. Britswerd ligt aan een belangrijke fietsroute door de Gemeente Littenseradeel, zodat deze mensen geattendeerd worden op dit centrum.

Het ligt in de bedoeling voor het seizoen 1987 de deur van de kerk te Britswerd open te zetten voor bezoekers, hierover zullen wij u t.z.t. informeren.

Foto oprichting Stichting „Helling Stichting” Voorste rij van links naar rechts: dhr. S. Hellinga, Notaris F. Tuinstra, Achter van links naar rechts U. Zwaga, H. Eijzenga, Mw. Kl. Zijlstra-Bosma, Burg. J.O.E. Oldenziel en S. Bleeker.

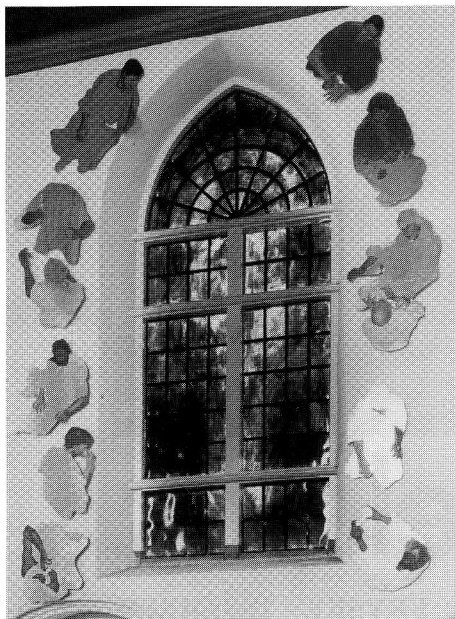
Catalogus expositie Het Avondmaal.

De tentoonstelling van op het avondmaal geïnspireerde kunstwerken, die speciaal daarvoor waren vervaardigd, vond plaats op 9 tot 28 september 1985 in de Grote of Jacobijner kerk te Leeuwarden ter gelegenheid van het derde lustrum van de Stichting Alde Fryske Tsjerken. De tentoonstelling, met werk van Marlene Dumas, Jan Roos, Freark van der Wal, Ramon van der Werken en de "Vier Evangelisten" is een succes geweest voor de stichting.

Door gebrek aan financiële middelen is pas op 30 mei 1986 de catalogus verschenen.

Het eerste exemplaar van de catalogus van de tentoonstelling "Het Avondmaal" werd overhandigd door de voorzitter Muller aan de heer A. van Hulsen sr. "De heer Van Hulsen heeft altijd veel aan kunstpromotie gedaan en diverse kunstenaars hebben hun werk in zijn galerie kunnen tentoonstellen", aldus Muller.

De fraaie catalogus van "Het Avondmaal" is in een oplage van 500 uitgegeven, U kunt een exemplaar bestellen à f 22,50 inkl. portokosten aan ons bureau.

Winterexcursie 17 januari 1987

De winterexcursie 1987 zal naar de volgende kerken gaan:

1. Woudsend R.K. kerk
2. Harich Herv. Kerk
3. Lemmer Herv. Kerk
4. Lemmer R.K. kerk

De bussen vertrekken om 11.45 uur vanaf het N.S. station in Heerenveen. Mapjesverkoop à f 6,- in de Herv. Kerk te Lemmer of bestellen à f 7,50 inkl. verzendkosten door overmaking op giro nr. 36.90.669. t.n.v. de excursiecommissie Alde Fryske Tsjerken. Opgave deelname bussen voor 10 januari 1987.

Graag vroegtijdig aanmelden om te leurstelling te voorkomen.

Onderhoud

In het afgelopen jaar zijn de kerkjes van Augsburg, Lichtaard en Genum geschilderd en zijn de toegangsdeuren van de kerk van Uitwellingerga gerehabiteerd. De klokkestoel van Goingarip is door de plaatselijke commissie in de carbolineum gezet.

Verantwoording foto's:

- 1, 2, en 3 restauratie Bornwird archief S.A.F.T.
- 4 en 5 Hogebeintum archief S.A.F.T.
- 6 Rotonde kerk Terband Instituut voor Liturgie Wetenschap.
- 7 Oprichting Helling Stichting archief S.A.F.T.
- 8 Catalogus "Het Avondmaal" Pieter Doel.
- Schilderij Koopmans Friesch Dagblad.

Avondmaal, door De Vier Evangelisten.

Stichting Alde Fryske Tsjerken

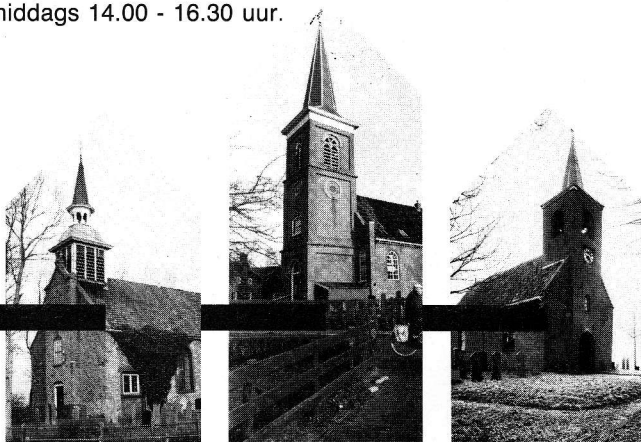
Eewal 86 III—8911 GV Leeuwarden. Telefoon 058-139666.

Postgiro 22 07 600—Bank: Friesland Bank Leeuwarden
nr. 29.81.00.703

Kantooruren: 's morgens 9.00 - 12.00 uur.

's middags 14.00 - 16.30 uur.

tentoonstelling Beers,
schilderij Kl. Koopmans,
„Barmhartigheid”.

keppelstok

STICHTING ALDE FRYSKE TSJERKEN